

РЕМ-ФОТОГРАМЕТРИЧНЕ ОЦІНЮВАННЯ МІКРОРЕЛЬЄФУ ПОВЕРХОНЬ

Анализируются цифровые модели рельефа типовых механически сформированных поверхностей. Приведены алгоритмы и примеры аналитической фотограмметрической и цифровой обработки РЭМ-стереоизображений.

The digital relief models of standard mechanically formed surfaces are considered in the paper. The algorithms of analytical photogrammetric and digital processing of SEM stereoisimages are given with appropriate examples.

Вступ. Растрові електронні мікроскопи (РЕМ) широко використовуються для вивчення мікрогеометрії поверхонь, але одержання кількісної інформації про мікрорельєф у мікронних та субмікронних діапазонах пов'язано з великими труднощами. Саме тому в більшості випадків дослідження проводять монокулярно, обмежуючись якісними показниками. Коли досліджуваний мікрооб'єкт складається з елементів простої геометричної форми (багатогранників, площин, сфер і т. д.), такий метод дозволяє досліднику уявити його просторову структуру. Якщо ж об'єкт складний і до того ж невідома його просторова структура, то на основі одних монокулярних спостережень просто неможливо правильно інтерпретувати просторову організацію мікроструктури. Тому й виникла потреба в розробленні таких методів, які дозволяли б проводити тривимірне відновлення (реконструкцію) мікрооб'єктів.

Аналіз сучасних досліджень. Сьогодні в багатьох галузях науки і техніки (матеріалознавство, біологія, медицина тощо) з великим успіхом використовується растрова електронна мікроскопія, яка дає змогу на мікронному та субмікронному рівнях досліджувати (оцінювати) мікрорельєф поверхонь, їхні особливості та характеристики. Мікрорельєф є тривимірним об'єктом з певною просторовою організацією і мікроструктурою. Структуру мікрооб'єкта можна розглядати як результат просторової кореляції в розміщенні окремих нерівностей, оскільки вона є детермінованою або випадковою, ізотропною або анізотропною. Повний опис цифрової моделі мікрорельєфу (ЦММР) як фізичного поля передбачає аналітичну інтерпретацію результатів розподілу функції $z(x, y)$ та її перших і других похідних для будь-якої кінцевої множини точок. Щоб одержати цей розподіл, необхідно провести складні обчислення, тому в більшості відомих нам публікацій [1-4] при аналізі випадкових полів користуються одномірними законами розподілу. Побудова або реконструкція цифрової моделі мікрорельєфу – це задача реконструкції тривимірного об'єкта за двовимірним РЕМ-зображенням, яка належить до некоректних і характеризується певними труднощами розв'язку [12].

Питанню реконструкції тривимірного об'єкта за двовимірним РЕМ-зображенням присвячено дуже мало публікацій [7,9], тому пропонується дослідження є важливим та актуальним.

Виклад основного матеріалу. Мета дослідження – теоретично проаналізувати мікрорельєф типових механічно оброблених поверхонь; розробити алгоритми аналітичного та цифрового опрацювання РЕМ-стереозображень.

1. Теоретичне моделювання ЦММР

Тривимірне (3D) оцінювання мікрорельєфу провести непросте. Це питання висвітлено в працях [5,11].

Розглянемо деякі теоретичні питання 3D-моделювання типових "ідеальних" поверхонь, отриманих, наприклад, при штучному вирощуванні монокристалів, формуванні регулярного мікрорельєфу матеріалів тощо. Як приклад візьмемо найбільш типові механічно оброблені мікрорельєфні поверхні: східчасту, сферичну та циліндричну.

Східчаста поверхня – це типовий приклад поверхні руйнування. Щоб оцінити, наскільки ЦММР східчастих поверхонь взагалі підходить для дослідження довільних поверхонь руйнування, скористаємося відомим у профілометрії поверхні руйнування положенням, що "поверхні руйнування з однаковими показниками шорсткості мають приблизно однакові середні показники профілів шорсткості" [12]. Для "ідеальної" (мал. 1) східчастої поверхні руйнування у праці [13] наводиться загальне співвідношення між середніми показниками профілю шорсткості ($\bar{K}_p$) і відповідними показниками шорсткості окремих ділянок ($\bar{K}_A$):

$$\frac{1}{\bar{K}_p} = \frac{4}{\pi} \left[\frac{1}{K_A} - \frac{(2-K_A)}{3K_A^2} + \frac{(2-K_A)^2}{5K_A^3} - \frac{(2-K_A)^3}{7K_A^4} + \dots \right]. \quad (1)$$

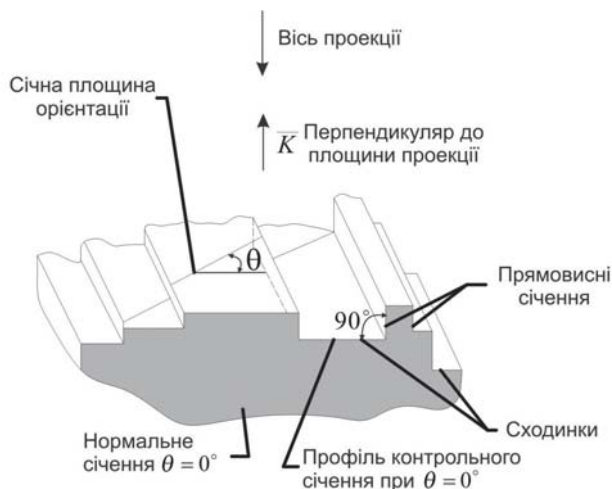
Якщо записати рівняння (1) у вигляді скінченного ряду, то після нескладних перетворень отримаємо:

$$\frac{1}{\bar{K}_p} = \frac{4}{\pi} \sum_{n=0}^{\infty} \frac{(-1)^n (2-K_A)^n}{(2n+1)K_A^{n+1}}. \quad (2)$$

Аналізуючи одержаний вираз, можна виявити, що коли $\bar{K}_A=2$ (а це відповідає поверхні з довільною кривиною), то розподіл орієнтації елементів поверхні й локальна кривина окремих ділянок поверхні руйнування не впливає на однозначність кореляції між $\bar{K}_A$ і $\bar{K}_p$. Цей результат можна тлумачити так: якщо вважати перший член у рівнянні (2) таким, що враховує хаотичність рельєфу поверхні, то члени вищого порядку можна розглядати як поправки на відхилення аналізованої поверхні від повністю довільної поверхні руйнування.

Але і при $\bar{K}_A=1$ (що відповідає випадку "ідеальної плоскої поверхні руйнування") $\bar{K}_P=2$.

Мал. 1. "Ідеальна" 3D-східчаста поверхня крихкого руйнування

Сферична поверхня. При проектуванні напівсферичної "ідеальної" поверхні на основу показник шорсткості $\bar{K}_A$ для довільного нормального січення $ABCE$ становитиме $\bar{K}_A=2$ (мал. 2).

Тоді

$$\bar{K}_P(\theta) = \frac{ABC(\theta)}{AEC(\theta)} = \frac{\pi r \sin \theta}{2r \sin \theta} = \frac{\pi}{2}, \quad (3)$$

а у випадку орієнтацій січної поверхні в межах $0 \leq \theta \leq \pi/2$ середньоінтегральне значення $\bar{K}_P = \int_0^{\pi/2} K_P(\theta) \rho(\theta) d\theta$.

Коли $\rho(\theta) d\theta = \frac{d\theta}{(\pi/2)}$, то для напівсфери $\bar{K}_P = \pi/2$.

Порівнявши у виразі (1) співвідношення між середнім показником профілю шорсткості й відповідним показником шорсткості ділянки для "ідеальної" східчастої поверхні та відповідні значення $\bar{K}_A$ і $\bar{K}_P$ для напівсферичної поверхні, можна стверджувати, що поверхня руйнування з довільною кривиною та східчаста поверхня є статично еквівалентними на глобальному рівні, хоча локально вони можуть бути зовсім різними.

Циліндрична поверхня. Для напівциліндричної поверхні

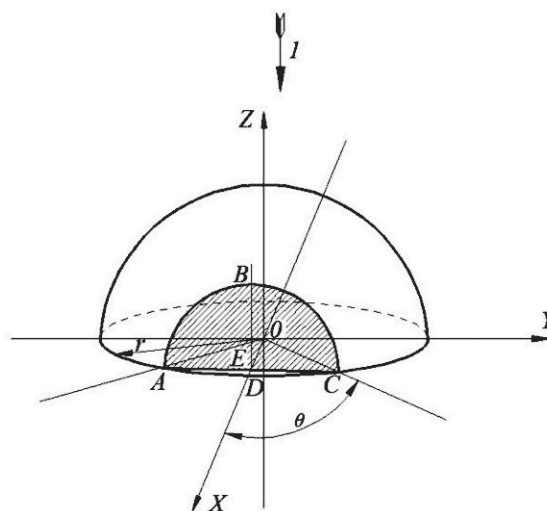
$$\bar{K}_A = \frac{\pi l}{2rl} = \frac{\pi}{2}. \quad (4)$$

Для нормального січення, на відміну від сферичної поверхні, де достатньо було б паралельного переміщення, ми повинні рандомізувати його відносно кута орієнтації θ (мал. 3). З цього випливає, що

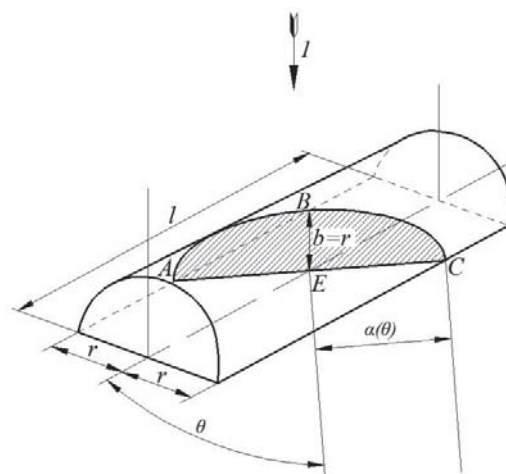
$$\bar{K}_P(\theta) = \frac{ABC(\theta)}{AEC(\theta)}. \quad (5)$$

Здійснюючи усереднення по всіх січеннях $0 \leq \theta \leq \pi/2$ і використовуючи рівняння $\rho(\theta) d\theta = 2/\pi d\theta$, отримуємо:

$$\bar{K}_P = \frac{2}{\pi} \int_0^{\pi/2} \int_0^{\pi/2} \sqrt{1 - \sin^2 \theta \sin^2 \psi} d\theta d\psi. \quad (6)$$

Мал. 2. Відображення напівсферичної поверхні руйнування: 1 – вісь проекції з паралельним променем

Мал. 3. Профілометричний аналіз кругового напівциліндра: 1 – вісь проекції з паралельним променем

Це подвійний еліптичний інтеграл другого типу, який можна вирахувати або цифровим способом, або методом розкладання внутрішнього інтегралу на нескінченні ряди. Проінтегрувавши вираз (6), отримаємо наступне рівняння:

$$\begin{aligned} & \int_0^{\pi/2} \int_0^{\pi/2} \sqrt{1 - \sin^2 \theta \sin^2 \psi} d\theta d\psi = \\ & = \frac{\pi}{2} \left\{ 1 - \left(\frac{1}{2} \right)^2 \sin^2 \theta - \left(\frac{1 \cdot 3}{2 \cdot 4} \right)^2 \frac{\sin^4 \theta}{3} - \right. \\ & \quad \left. - \left(\frac{1 \cdot 3 \cdot 5}{2 \cdot 4 \cdot 6} \right)^2 \frac{\sin^6 \theta}{5} - \dots \right\}. \end{aligned} \quad (7)$$

Інтеграл у рівнянні (7) сходиться досить швидко і дає результат:

$$\bar{K}_P = 1,33725.$$

Для порівняння зі ступінчастою поверхнею підставляємо значення $\bar{K}_A$ із рівняння (4) у рівняння (2) і отримуємо значення $\bar{K}_P=1,33874$, що лише на

0,1 % більше, ніж значення знайденого нами інтегралу.

Порівняння показників проєктованих площ і проєктованого профілю наведених вище поверхонь при теоретичному калібруванні подано у таблиці.

Порівняння показників проєктованої площі та проєктованого профілю різних поверхонь при теоретичному калібруванні

Поверхня	$\bar{K}_A$	$\bar{K}_P$	$\bar{K}_P$ за форм. (2)	Відсоток відхилен- ня від форм. (2)	Відсоток середньої похибки для поверхонь
Ступінчастий злом	1; 2	18	18	0	2 для сер. арифм. 3 для сер. гармон.
Сферична	2	$\pi/2$	$\pi/2$	0	
Циліндрична	$\pi/2$	1,33725	1,33874	0,111	

Результати числового інтегрування для різних поверхонь узгоджуються із типовою "східчастою" поверхнею. Значення $\bar{K}_A$ і $\bar{K}_P$, які важливі для фрактографії, не перевищують 2-3 %, що практично несуттєво.

2. Побудова ЦММР методами аналітичної фотограмметрії та дискретного перетворення Фур'є (ДПФ)

Аналітичне опрацювання РЕМ-стереозображень передбачає використання приладів стереокомпараторного типу або цифрових фотограмметричних станцій типу "Дельта".

Нехай мікрорельєф відображено цифровою моделлю рельєфу (ЦМР) на регулярній сітці, тобто його представлено дискретно матрицею висот розміром $M \times N$. Тоді пряме перетворення Фур'є матиме такий вигляд:

$$G_{n,m} = \sum_{l=0}^{M-1} \sum_{k=0}^{N-1} Z_{k,l} W_N^{-n,k} W_M^{-m,l}, \quad n=0,1,\dots,N-1; \quad m=0,1,\dots,M-1, \quad (8)$$

а обернене –

$$Z_{k,l} = \frac{1}{NM} \sum_{n=0}^{N-1} \sum_{m=0}^{M-1} G_{n,m} W_N^{n,k} W_M^{m,l}, \quad k=0,1,\dots,N-1; \quad l=0,1,\dots,M-1. \quad (9)$$

Алгоритм виконання двовимірного ДПФ базується на послідовному виконанні одновимірного перетворення Фур'є: спочатку в одному напрямі, наприклад, x , а потім у другому, наприклад, y . Тоді рівняння (8) можна подати так:

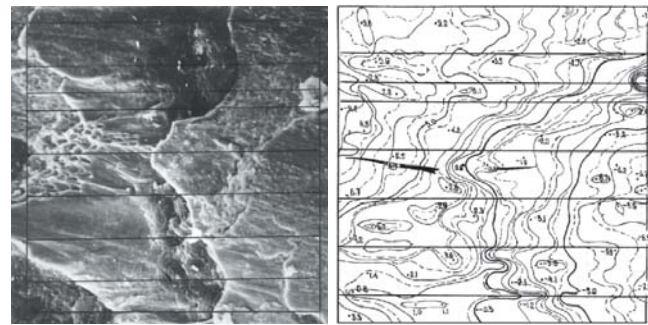
$$G_{n,m} = \sum_{l=0}^{M-1} Q_l W_M^{-m,l}, \quad (10)$$

$$\text{де } Q_l = \sum_{k=0}^{N-1} Z_{n,l} W_N^{k,l} W_N^{-n,k}.$$

Коефіцієнти $G_{n,m}$ (включаючи дійсну та уявну складові) по порядку їх індексів n та m – це і є просторово-частотне відображення рельєфу. При

цьому модуль комплексних коефіцієнтів двовимірного ДПФ характеризує спектральну потужність досліджуваної ЦММР, яка визначається як $|G_{n,m}|$ і являє собою розподіл амплітуд гармонік за частотами.

Приклад побудови ЦММР за цим методом показано на мал. 4 і 5. Мікрофотографію крихкого руйнування (мал. 4) отримано на РЕМ Hitachi S-800 (МДУ, Москва). Карту ізоліній (мал. 5) викреслено з допомогою ЦФС "Дельта" (м. Вінниця). Аналітичне фотограмметричне оброблення здійснено за ПП "МІКРО".

Мал. 4. Мікрофотографія крихкого руйнування (збільшення 1000х)

Мал. 5. Ізолінійна карта ЦММР крихкого руйнування

3. Побудова ЦММР методами цифрової РЕМ-стереометрії

Цифрове оброблення РЕМ-зображень включає такі операції [6, 8, 10].

1. Введення зображення.
2. Попереднє оброблення зображень.
3. Стереолого-планіметричний аналіз.
4. Стереометричний аналіз.

У літературі немає однозначності стосовно РЕМ-стереометрії, тому детальніше спинимось саме на цьому етапі цифрового оброблення РЕМ-зображень.

Основні співвідношення цифрової РЕМ-стереометрії.

Позначимо систему координат лівого знімка (CK_r) $OX_1X_2X_3$, помістивши центр O у точку суміжності чотирьох центральних пікселів і направивши осі OX_1 та OX_2 паралельно осям зростання i та j відповідно. Нехай d – розмір сторони пікселя (у мікронах або ангстремах). Тоді центр пікселя з двовимірною адресою (i, j) матиме такі координати:

$$x_1 = \left(i - \frac{M-1}{2}\right)d; \quad x_2 = \left(j - \frac{N-1}{2}\right)d. \quad (11)$$

Праве зображення отримується після повороту досліджуваного зразка на поворотному столику. Цей поворот може складатися з двох етапів: необов'язкового – поворот навколо вертикальної осі (в ідеалі збігається з третьою віссю CK_r) на кут ω і обов'язкового повороту – навколо осі OX_1 на кут θ . Систему координат, що утвориться з CK_r у результаті цих двох поворотів, позначимо індексом

$S(CK_S)$. Матрицю перетворення координат при переході від CK_S і CK_r позначимо символом C_r^S . Нехай

$$\Phi = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 1 \end{pmatrix}; \quad E = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}. \quad (12)$$

Якби поворотний столик працював ідеально, тоді точка досліджуваної поверхні, що характеризується в CK_r вектором $\vec{X}$, перейшла б у точку, яка характеризується в тій же системі координат вектором $C_r^S \vec{X}$. Спостережуваний при цьому зсув компонентів x_1 та x_2 відповідав би вектору $\vec{Z} = \Phi C_r^S \vec{X} - \Phi \vec{X} = \Phi (C_r^S - E) \vec{X}$. Насправді поворотний столик має додатковий зсув $\Delta \vec{X}$ і, крім того, реальна орієнтація третьої осі системи координат, зв'язаної з поворотним столиком, не збігається з орієнтацією осі РЕМ (третьої осі CK_r).

Уведемо систему координат $V(CK_V)$, зв'язану з поворотним столиком. Вважатимемо, що перехід від CK_r до CK_V здійснюється в результаті двох малих поворотів на кути ε і ξ навколо першої та другої осей, тобто матриця перетворення координат C_r^V має вигляд:

$$C_r^V = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & \cos \varepsilon & \sin \varepsilon \\ 0 & \sin \varepsilon & \cos \varepsilon \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \cos \xi & 0 & -\sin \xi \\ 0 & 1 & 0 \\ \sin \xi & 0 & \cos \xi \end{pmatrix}, \quad (13)$$

а матриця перетворення координат C_V^S така:

$$C_V^S = \begin{pmatrix} \cos \omega & \sin \omega & 0 \\ -\sin \omega & \cos \omega & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & \cos \theta & \sin \theta \\ 0 & -\sin \theta & \cos \theta \end{pmatrix}. \quad (14)$$

Спостережуваний зсув компонентів x_1 та x_2 з урахуванням зміщення $\Delta \vec{X}$ і неузгодженості в орієнтації CK_r і CK_V виражається вектором

$$\vec{Z} = \Phi C_r^V [(C_V^S - E) C_r^r \vec{X} + \Delta \vec{X}]. \quad (15)$$

Припустимо, що елементу лівого зображення x із двовимірною адресою (i, j) відповідає образ правого знімка $\tilde{x} = str(x)$, двовимірна адреса якого $(\tilde{i}, \tilde{j})$. Тоді компоненти $\vec{Z}$ виглядатимуть так:

$$Z_1 = (\tilde{i} - i)d; \quad Z_2 = (\tilde{j} - j)d. \quad (16)$$

Рівняння в частках пікселя матиме вигляд:

$$\begin{bmatrix} \tilde{i} - i \\ \tilde{j} - j \end{bmatrix} = \Phi C_r^V (C_V^S - E) C_r^r \begin{bmatrix} i - (M-1)/2 - \Delta i \\ j - (N-1)/2 - \Delta j \\ l \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \Delta \tilde{i} \\ \Delta \tilde{j} \end{bmatrix}, \quad (17)$$

де Δi та Δj – зсув відносно центра відстежуваного пікселя; $\Delta \tilde{i}$, $\Delta \tilde{j}$ – компенсаційні зміщення; l – відносна висота досліджуваної поверхні в пікселях.

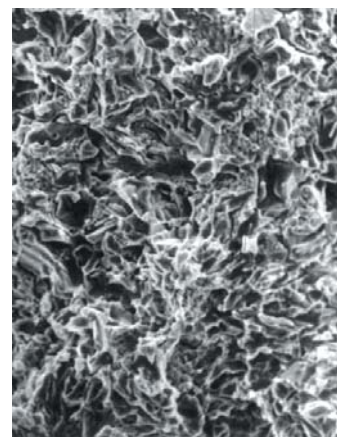
Прийmemo, що $\varepsilon = \xi = \omega = 0$; $\Delta i = \Delta j = \Delta \tilde{i} = \Delta \tilde{j} = 0$. Тоді $i - \tilde{i} = 0$; $j - \tilde{j} = [j - (N-1)/2](\cos \theta - 1) + l \sin \theta$.

Звідки

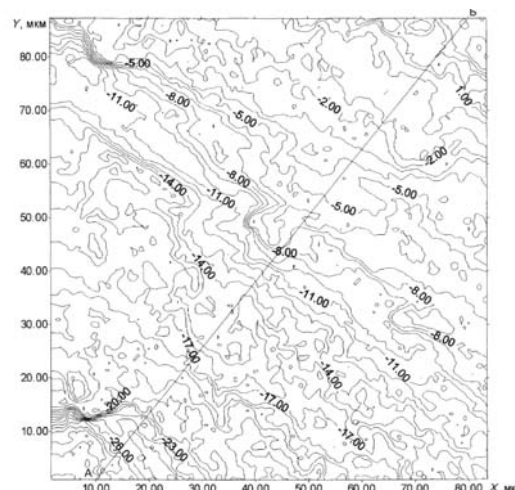
$$l = \frac{\tilde{j} - j + (1 - \cos \theta)[j - (N-1)/2]}{\sin \theta}. \quad (18)$$

Практична реалізація цифрового оброблення РЕМ-стереозображень здійснювалася за ПП "СТЕРЕКОН", розробленого під керівництвом проф. В. М. Соколова (МДУ, Москва).

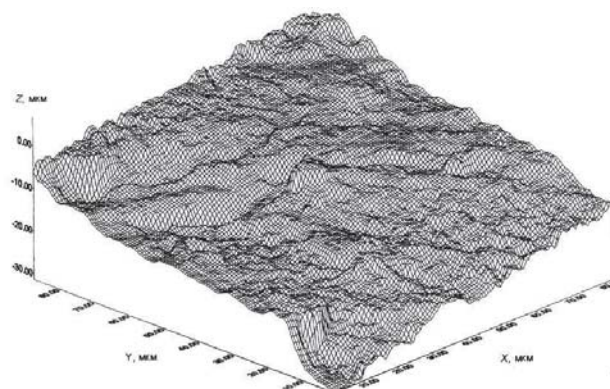
На мал. 6-9 відображено результати практичного застосування цифрового стереометричного оброблення РЕМ-стереозображення зразка чавунної пластини.

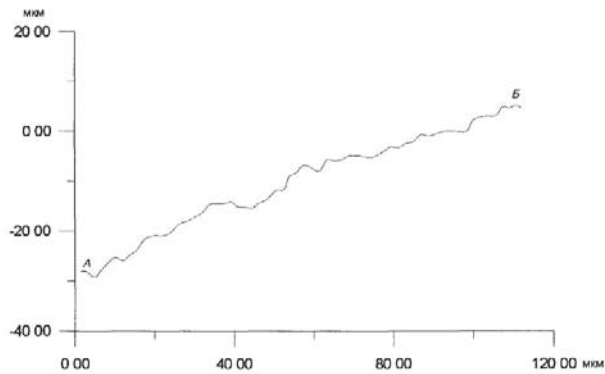
Мал. 6. РЕМ-мікрофотографія чавунного зразка (збільшення 1000 $\times$)

Мал. 7. Карта ізоліній мікрорельєфу поверхні злому (збільшення 1000 $\times$)

Мал. 8. Тривимірний блок-діаграма ділянки поверхні злому (збільшення 1000 $\times$)

Мал. 9. Профіль мікрорельєфу вздовж лінії А-Б
(збільшення 1000×)

Висновки. Кількісні методи растрової електронної мікроскопії можна успішно застосовувати до реалізації задач, для яких кількісний аналіз зображень тонкої структури або рельєфу поверхні із застосуванням стереовимірювань є найбільш доцільним, а в ряді випадків і основним.

Методи цифрових моделей мікрооб'єктів можуть бути основою фотограмметричного забезпечення тривимірної реконструкції електронно-мікроскопічних зображень.

Література

1. *Вентцель, Е.С.* Теория вероятностей [Текст] / Е.С. Вентцель. – М.: Наука, 2001. – 575 с.
2. *Гаврилова, О.* Метод аппроксимации автокорреляционных функций для описания площадных объектов фотоизображения [Текст] / О. Гаврилова // Изв. вузов. Геодез. и аэрофотосъем. – 1984. – № 2. – С. 68-72.
3. *Дженкинс, Г.* Спектральный анализ и его приложения [Текст] / Г. Дженкинс, Д. Ваттс. – М.: Мир, 1972. –

Вып. 11. – 287 с.

4. *Отнес, Р.* Прикладной анализ временных рядов [Текст] / Р. Отнес, Л. Эноксон. – М.: Мир, 1982. – 418 с.

5. *Иванова, В.С.* Количественная фрактография [Текст] / В.С. Иванова, А. Шанявский // Усталостное разрушение. – Челябинск: Metallurgy, 1988. – 400 с.

6. *Мельник, В.М.* Кількісна стереомікрофрактографія: монографія [Текст] / В.М. Мельник, А.В. Шостак. – Луцьк, 2010. – 457 с.

7. *Соколов, В.Н.* Метод трехмерной реконструкции микрорельефа поверхности твердых тел по их РЭМ-стереоизображениям [Текст] / В.Н. Соколов, А.А. Лебедев, В.Н. Мельник // Изв. РАН. Сер. физическая. – 1995. – № 2. – С. 28-34.

8. *Соколов, В.Н.* Использование комплекса РЭМ-микро-ЭВМ для количественного анализа поверхности и структуры микрообъектов [Текст] / В.Н. Соколов, О.В. Дементьева, А.Ю. Сасов // Поверхность. – 1982. – № 1. – С. 111-123.

9. *Степаненко, В.А.* Метод та практичне застосування стереоскопічної фрактографії [Текст] / В.А. Степаненко // Металознавство та обробка металів. – 1995. – № 1. – С. 51-54.

10. *Шостак, А.В.* Математичне моделювання шорстких поверхонь за допомогою дискретного перетворення Фур'є (ДПФ) [Текст] / А.В. Шостак // Наукові нотатки: міжвуз. зб. наук. ст., напр. "Інженерна механіка". – Вип. 4. – Луцьк, 1998. – С. 67-85.

11. *Ясний, П.В.* Автоматизований аналіз поверхневих тріщин у конструкційних елементах [Текст] / П.В. Ясний, П.О. Марущак, І.В. Коваленко, Р.Т. Біщак // Фіз.-хім. механіка матеріалів. – 2008. – № 6. – С. 83-87.

12. *El-Saudani, S.M.* Profilometric Analysis of Fractures [Text] / S.M. El-Saudani // Metallography. – 1978. – V. 11. – № 3. – P. 247-335.

13. *Woodtli-Folprecht, J.* Morphometrical evaluation of Surface roughness during the initial fatigue stage in an austenitic Steel [Text] / J. Woodtli-Folprecht // Int. J. Fatigue. – 1984. – V. 6. – № 3. – P. 157-167.

Надійшла 06.12.10